

Ինչպէս յիշատակարանն կ'երեւայ, այս դպրոցն 1827ին սկզբնաբար հայ աղջկանց համար կանգնուած էր հիմնադրեն, սակայն այսօր մանչ տղաց տարրական դպրոցն է:

Ընտարակոյս քաղաքին ամենէն նշանաւոր շէնքն է Հայոց մեծ եկեղեցին իւր սակեզօծ աշտաւարակներով, որ Հանգստացաց թագաւորին գտեր Ս. Եղիաթեթի անուամբը կոչուած է: Եկեղեցւոյ եօթը խորաններու մէջն ամենէն գեղեցիկն է աւագ խորանն որ բոլորովին սակեզօծ է: Եկեղեցւոյն ծակատին վրայ հետեւեալ յիշատակարանը կայ, բայց ոչ հայերէն.

DEO
ELISABETEQUE
PROTECTRICI SVAE
ARMENA PIETAS
EXSTRVXIT

Այս եկեղեցւոյն մտադրութեան եւ յիշատակութեան արժանի սուրբ սպասուց եւ անօժոյց վրայ ուրիշ առթիւ:

Երեսարեթապոլոյ մէջ Հայոց վերաբերեալ ուրիշ արտաքին յիշատակարան չկայ, բայց միայն մէկ քանի հայատառ տապանաքար:

ՅՈՒՂ. ԱՆՅԾԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՆՈՐԱԳՈՐԹԻՒՆՆ

Նաւարկութիւն մ'այլ ծովագնաց
Մալկանացու կնանքն է մարդուն .

Տըկար Նուխս դէմ փոթորկաց
Քանն հողմունք կը զարթոնն .

Բախան է նըստեր վերեւ դեմին,
Կոռլուէ ասդին եւ անդին .

Մարդիկ յուսով մերթ աղեկին
Եւ մերթ վախով կ'աստանդին .

Մէկը յաշող կ'ընէ ուղին,
Միւսը ծախորդ իւր ծամբան .

Բայց ի վերջոյ ամենը կ'ուղղին
Ի նոյն վախճան, — մէկ դավան:

Herder.

Թրգմ. Զ. Յ. Տ.

ԱՐՈՐԵՍՏՈՐԱՅԷՆ

ԲԺՇԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆ ԵՐ. ԶՈՒԹ ԴԵՂԻՆ ՎՐՈՑ

Դիւլ-կն շաբաթներն
(Medic. Wochenschrift)
ի Պերլին հրատարակեց
Յաւուար 15ի թիւով
նոր տեղեկութիւններ
Բոխի դիւտին վրայ՝ նոյն
խկ Բոխի գրչէն: Այս
հաստանին ամբողջական
թարգմանութիւնը կը

գնենք հոս:

«Սրբաւ ամիս կայ որ հրատարա-
կուած են այսուցախտի գէմ'նոր գեղով
եզած փորձերը, եւ շատ բժիշկը գեղն
ստանալով կրնան անձնական փորձերով նոյն գե-
ղին յատկութեանցը ծանօթանալ: Յորապի ցայժմ
լոյս տեսած հրատարակութիւններէն եւ ինձ ուղ-
ղուած գրաւոր տեղեկութիւններէն կրնամ դատել,
իմ' տուած տեղեկութիւնքս յընդհանուրն առեալ
լէ հասարակութիւնը: Աւ հասարակ միաբան
են ամէնքն յայնմ՝ թէ գեղն այսուցախտաւոր խոչ-
մածին վրայ յորոհի աղբեղանիւն ինձ ինչ, ուստի
եւ այս նուրբ եւ ազնուութեամբ հակադէմքի փ-
նջը կրնայ բորձածուիլ իբրեւ փորձանք մը խառն
ժողովք եւ դարձեալստիկ եղող այսուցախտաւոր
հիւանդութեանց: Դասեւ գեղին բառիւն վերոյն-
նկատմամբ տրուած տեղեկութեանց մեծ մասը կը
հաստատէ՝ թէ շատ հիւանդաց վիճակին ստաւել
կամ նուազ քաղաքում տեսնուած է, եւ այն՝ սա-
կաւժամանակեայ դարձածութեամբ գեղին: Տեղե-
կութիւն արուեստաւ ինձ նաեւ՝ թէ ոչ ասպա գե-
ղաց մէջ նաեւ քիչ-քիչում են լինվին շատ հիւանդ-
ներ: Բոլորովին անհրաժեշտ է այն կարծիքն ալ՝
թէ այս գեղն՝ երբ այսուցախտն արդէն շատ յա-
ռաջացած է, ոչ միայն վտանգաւոր կրնայ ըլլալ, որ
բոլորն ընդհանիլ է բոլորին, այլ թէ նոյն ին-
այսուցախտի ինչ-որոցմէն առջին, ասորի եւ ըն-
տալի է: Եւ իսկ մեկուկէն ամառայ ժամանակ քաղա-
քային անկերպանոցին մէջ ի Mosbit կրցայ իբր 150

այլեւայլ պատուցարարիկ հիւանդութիւններ ունեցող հիւանդներու վրայ գեղին ածարարացաւ եւ քառօնէ ազդեցութեան վրայ նոր տեղեւորութիւններ հասարեք եւ կրնաւ լոկ բախլ՝ թէ ինչ որ վերջէն յամանաւորեալ որոշայ խորհրդովէն ինչ որ քառօնէ յառաջեօնքն ըլլաւ ղնտնութեանց հետ եւ յառաջ քառօնէ տեղեւորութեանց մէջ քառօնէութիւն մը լինելու գիտարկայ։ Քառօն որ գեւ գեղեցիկ որ լոկ տառած տեղեկութեանց ճշդութիւնը գննել, պէտք չկար գիտնալու թէ ինչ ինչ քառօնութիւն տեղեւորութեանց է։ Ընդհանրապէս այս քննութիւնն այնչափ աւելի տառնաց որեւէ նախապայարման կ'ըլլար, ցորչափ գեղին ինչ ըլլային իսկ անծանօթ էր։ Բայց այժմ, որ ըստ իմ կարծեացայ այս քննութիւնն ըստ բաւականի եղաւ, եւ քառօն նշանակութեանը հաստատուեցաւ, պէտք է գեղին իսկ նաեւ ցայժմ եղած լոկ գործածութեան անհմանէն անդին անցնելով՝ ուսումնասիրել, եւ եթէ հնար է նորին գտնելու զործածուած սկզբունքը գործածել նաեւ ուրիշ հիւանդութեանց։ Ասոր համար պէտք է նախ գեղեցիկ պատրաստելու ծանշալու. ուստի կարծեմ ժամանակն եկած է այս նկատմամբ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալու, զոր յալըրօքս կ'ուզեմ ընել։

Նախ քան գեղին վրայ խօսիլ, պատշաճ կը համարեմ գեղին ազդեցութեանն զնանկան աւելի լաւ բնութեանը տալու համար՝ ցուրցնել այն հման, որով Բոպո գեղը։ Եթէ ասով ծովափնոր մը պատուաւորէ քառօնութիւն մշակուող շատ պարագայերէն (Reincultur von Tuberkelbacillen), պատուաւորէ վերջն շատ անգամ կը կոչէ եւ ասովն որեւր այնպէս կ'երեւայ թէ կը բժշկուի։ Բայց 10—14 օրուան մէջ կը կարծուի պինդ եղունգ մը, որ մերթ ընդ մերթ կը պատուի կը բացուի, եւ կեղւոր որ տեղին մը կը մնայ մինչեւ քիմ հանաւորին։ Բուրբուրիկ ուրիշ երեւոյթ կը տեսնենք, երբ պարագայի մը ծովափնոր մը պատուաւորէ. առ այս ամենայնամօր են այն անատիկները, որ 4—6 շաբաթ յառաջ յալըրօքսութեան պատուաւորութեան կ'ըլլան։ Այսպիսի անատիկն վրայ թէ եւ պատուաւոր վերջը կը կոչի ի սկզբան, բայց երաւոյ չէ կազմեր, այլ արդէն ասովն կամ երկրորդ օրն նորանշան փոփոխութիւն մը յառաջ կու գայ պատուաւոր վերջին վրայ, այսինքն՝ վերջը կը բբտանայ եւ միտգոյն գոյն կը կառուէ, եւ այս ամենայն ոչ թէ պատուաւոր վերջին վրայ միայն կը մնայ, այլ կը տարածուի շուրջ կողմն ալ իբր 0.5 մինչեւ 1 Տարբերորակութիւն որոմանով տարածութեամբ յալըրօքս օրերն աւելի որոշ մէջտեղ կ'ըլլէ թէ այս փոփոխութիւն կըլլայ մերթն փոխակալ եւ արդէն, եւ վերջապէս կը գտանայ, եւ կը մնայ լոկ հարթ կեղ կամ վերջ մը, որ սովորաբար շուտով եւ ցմիշտ կը բժշկուի ասանց ըլլով աւելի գեղեցիկ (Lymphdrüse) վնասելու. ուրեմն պատուաւորութեան պատուաւորակեցը բոլորովն ուրիշ ազդեցութիւն ունին տալով եւ ուրիշ պարագայի մէջ ծովափնորի մը մերթն վրայ։ Այս զարմանիկ երեւոյթը կը տեսնուի ոչ լոկ կենդանի պարագայի երեւոյթը. միայն, այլ նաեւ մեռածներուն վրայ ալ, եւ ասանց որեւիցէ տարբերութեան, ինչպէս փորձով տեսայ,

թէ արդեօք երկարատեւ ցած բարեկեանութեամբ թէ եւ ասանց ղնորմութեամբ, կամ թէ ուրիշ քիմիական միջոցներով մեռցուած են։ Այս նորանշան երեւոյթը գտնելէն վերջէն աւելի եւ ասելէ հետեւեցողի զայն ամենայն ուղղութեամբ, եւ անսնունքաւ որ արդէն մեռած մշակեալ զուտ պարագայի մը մըն լուծած, եւ շուրջ մէջ լուծուած՝ առողջ ծովափնորի մը մըն ղնորմութեամբ մեռած քանակութեամբ կրնան մեռելով, ասանց ուրիշ արեւիցէ արդեանց, բայց միայն տեղական թարախում կը նշանէ։ Ընդհանրապէս պարագայի տեսնեցող ծովափնորի երբ արդէն շատ քիչ քանակութեամբ ներմուծուին այս լուծուած մշակեալ զուտ պարագայի մը, կը մընջով ծովափնորին, եւ այն շատ շուրջ նիւթին 6—48 ժամու մէջ։ Նիւթն այս քանակութեան կը պարագայի մեռացնէ չէ կերել, կենայ սակայն մըմըն մեծ փոռում յառաջ բերել ներմուծուած տեղայն ըլլողները։ Արդ եթէ լուծուածքն (Aufschwemmung) աւելի անսարքացուի, այնպէս որ հաշիւ թէ պարագայի մը տեսնուի, այն ատեն անանիկները չեն մեռնիր, եւ եթէ ներմուծումն շարունակ մէկ կամ երկու օրուան ընդհատութեամբ, քիչ մ'եղբը արդեանց քառօնութեամբ կը տեսնուի անսարքաւ մասին, այսինքն՝ կեղւոր պատուաւոր վերջը կը պարագայի եւ վերջապէս կը սպիանայ, — որ երբեք չէ քար յառաջ ասանց այս օճով զարմանելու, — ուսած ուշայ գեղեցիկ կը փոքրանան, անդեմ հանդուսանցը լաւ թմայց մը կ'անուէ, եւ հիւանդութիւնը քառօնութեամբ, եթէ արդէն շատ չէ յառաջացած եւ եթէ անատիկը տկարանալով չէ մեռնիր, Այս գիտնութեամբ արդէն կ'ընէ գործածել որ պարագայի մը ղնորմութեամբ։ Ասանց պարագայի մեռեալ պարագայի մը լուծուածքն գործածուած կիրարկութեան զեմ կարգեալ այն պարագայն որ ներմուծեալ անդեմ պարագայի մը չեն ղնուան (resorber) կամ ուրիշ կերպով չեն անհետանալ, այլ անփոփոխ կը կենան երկար ժամանակ եւ փոքր կամ մեծ թարախոյն կը կազմեն։

Այսպիսի քառօնութեամբ կ'երեւայ թէ լուծանելի նիւթ մըն է, զոր մարմնայ պարագայի մըն կը պատուր ծորելները կը մզն հանեն եւ բաւական շուտով հիւթն հոսանքն կ'անցնեն, մինչ թէ արարի յառաջ բերող իրեւոյթն թէ պարագայի մը ղնորմութեամբ կը լուծուի. ուրեմն այլ եւս ինչորեւ կը մնար յայնմ որ մարմնայ մէջ կատարուած գործողութիւնը ղնորմաւ ալ յառաջ բերուէ եւ ըստ կարելւոյն այն բուժիչ ազդեցութիւն անեցող նիւթը միայն պարագայի մըն ղնորմութեամբ անուէր անուէր։ Այս արդեւն ասանց ասանց համար շատ ծանօտ գիտարկ եղաւ, մինչեւ որ կարելի եղաւ 40 մինչ 50 առ հարիւր Իպոքստինայ լուծուածքով (Glycerinlösung) պարագայի մըն ղնորմութեամբ հանել հանել պարագայի մըն։ Այսպէս յառաջ բերած ծորելներով բոլորէն ընէ անանց եւ ապա հարիւրն վրայ, եւ ասանց քառօնութեամբ արդեւ բժշկուի քննութիւնն։ Ուստի եւ այն գեղին, որ այժմ պարագայի մըն կը գործածուի, է Իպոքստինայ-Գլիցերին (Glycerin-Extract) մշակու

շարժողութիւններէ հանուած: Այս պարզ միջաւորին մէջ իր մասն ի հարկէ գեռ եւս ոչ միայն ազգայնի նիւթը, այլ եւ այն ամէն նիւթ երբ որ 50 աւահարիւր քաղցունեւոյ մէջ լուծանելի են, ուստի կոյ ստոյն մէջ նաեւ բաւական ընտանութիւն մը հանդիսանալով, գտնուողին նիւթն եւ որչա՛ն ածածօր հաշուին նիւթն: Այս նիւթերէն ոմանք դիւրաւ կը հեռացունեն: Ասան զի ազգայնի նիւթը քաղցունի գինացի գինացի մէջ աւելածանելի է, եւ ասով կարելի է զայն գինացի գինացի մէջ մարդէ միւս նիւթերէն, ի հարկէ ոչ բոլորովին զարգացող, այլ իւր հետ աւելեցող ռետէն այն միջածայն նիւթերը, որ գինացի գինացի մէջ լուծանելի: Նաեւ գտնուողին կրնան հանուել, այնպէս որ վերջական անդին եւ չէր նիւթ մը կը մնայ միջաւորին, յարմար ազգայն տարբեր շատ աւելի կենդանացեալ կ'ըլլայ, քան թէ յառաջ քաղցունեւոյ լուծուածքին մէջ:

Սակայն դարձականին համար փոքր մը լաւ է: Ենթադրուելով որ միջաւորին ոչ միջաւորին պէտք չունի, վասն զի այս ածով հեռացած նիւթերը մարդ կային դործարանաց համար անորոշելի են, ուստի եւ զտեղա դործարանէն հեռու անգործարան տեղ գեղցի միայն կրնայ ստեղծուել: Առ այժմ ազգայնի նիւթն այս փոխանութիւնն վրայ միայն էնիւթարարութիւնէ կրնան ըլլալ: Ահեւսայ թէ արդեաւորացիք մարմանը օձանցանիւթ (Derivat von Eiweiss-körpern, dérivé d'albumen) ըլլայ եւ ասանց տեսակէն, բայց չի վերաբերել այն խմբին որ լուծուողն քաղցունի (Texalbumine) կը կոչուին: Վասն զի բարձր բարեխառնութեան կը դիմանայ, եւ որմանութիւնով (Dialysator) դիւրաւ եւ շուտով մղաղանքին ներքեւ կը մտնէ: Որչա՛ն կ'երեւայ միջաւորին մէջ եղածն այն (ազգայն) նիւթն ոչ քաղցունութիւնը շատ փչեալ է: Եւ կարծեմ թէ հարկեւորելու մասին իսկ մէկ կտորն է: Եթէ այս ի՞նչ կարծիքս հաստատուի, ունիլը ուրեմն առջեւ նիւս նիւթ մ'որուն այսուցեայն ունեցող դործարանաց վրայ բաժն ազգացունութիւնը շատ անշիւտ է, քան զայժմ ծանօթ ամէն նաեւ ամենաստատիկ գեղանիւթերը:

Թե այս գեղեցիկ ինչ կերպով այսուցեայն ունեցող կազմանին վրայ սեպհական ազգացունութիւն մը կը գործէ, ի հարկէ այլեւայլ էնիւթարարութիւններ կրնան ըլլալ: Ի՞նչ կարծիքս հետեւեալն է, բայց առանց հաստատուել ուղիւր՝ թէ այս եւ լաւագոյն մեկնութիւնը:

Այսուցեայնիւթը երբ կ'աճին թէ կենդանի կազմանի մէջ եւ թէ արուեստին գուտ մշակեալ միայն, յառաջ կը բերեն այլեւայլ նիւթեր, որ իրենց շարք կազմել եղող կենդանի տարբեր բնութիւններուն վրայ այլեւայլ եղանակաւ եւ այն՝ վնասաբեր ազգացունութիւն կ'ունեն. ասանց մէջ կոյ նիւթ մ'որ վրայ կենդանուայնան աստիճանին մէջ կը մեռցընէ նախաբաղընը (Protoplasma) եւ կը փոփոխէ, որով կը մտնէ այն վիճակին մէջ, զոր Weigert մանման փտութիւն (Necrose de coagulation) կը կոչէ: Այսպէս գուտեցեալ կամ փտեալ կազմանին մէջ բակերն ալ չի գտնիր սննդեան յալող պայմաններ, որով ալ չի կրնար աճիլ, եւ ինչ ինչ դիպաց մէջ իջ գտնել իսկ: Այս ածով կը մեկնուի այն նորանշան երեւոյթն՝ որ այսուցեայնի նոր հիւանդացող ան-

գամոց մէջ, — օրինակի աղագու ծովախոճկորին գործ երաշխեալով պատած փայծաղին կամ լեղիին մէջ — բազմութիւն քաղցունի կը գտնուին, մինչ ասանց շատ փչեալ կամ փոքրէն իսկ վնաս փոխան, երբ ստատիկ մեծցած փայծաղն ամբողջովին սպիտակ եւ մանման փտութեան վիճակի մէջ գտնուող նիւթ է բաղկացած ըլլայ, զոր կը գտնենք յաճախ բնական մահուամբ մեռնող այսուցեայնաւոր ծովախոճկորներուն վրայ: Ասոր համար առանձին բակերը մը հետեւ անց չի կրնար փտուել իւն, յառաջ բերել: Վասն զի երբ փտութիւնը բաւական տարածուած է, բակերը ամուրը եւ անով նաեւ փոխեցող նիւթն այս յառաջանութիւնը (Production) կը նուազի, եւ այսպէս տեսակ մը փոխադարձ փոխարինութիւն մը կ'ըլլայ, որով առանձին բակերաց ամուռն շատ նուազ լծուով կը մնայ, օրինակի աղագու պայլախաթ (Lupus), խոլուր (scrofuleux) գեղգի մէջ եւս: Այսպիսի դիպաց մէջ փտութիւնը բնական մասին միայն կը տիրէ, որ ապա երբ կ'աճէ, հակայարմիշներու յատուկ ձեւը կ'աճուի:

Ուրեմն այս մեկնութեան մէջ կը հետեւի՜մ հակայարմիշներու ծագման այն մեկնութեան, զոր նաեւ Weigert առաւ: Արդ, թէ արուեստական կազմանը բակերին շտի՛մ հիւանդան բովանդակութեամբ փայծաղին նիւթը շատցընելը, փտութիւնն աւելի ընդարձակ տարածութիւն կ'աճուի, որով եւ բակերի սննդեան պայմաններն աւելի եւս անյալող կ'ըլլան քան զսովորականը: Այս դեպքին մասամբ կը բարձրանան մեծաւ մասամբ փտեալ հիւանդներն եւ կը լուծուին եւ որչա՛ն հնար է իրենց մէջ առնեցած բակերաց սերունդն կը խանգարեն, որով շատ աւելի դիւրաւ կը մեռնին քան թէ սովորական ածով: Արդ, այսպիսի փոփոխութիւններ յառաջ բերելն կ'երեւայ ինչ թէ ըլլայ Գեղեցիկ արդեւորութիւնը շատ մը փոփոխեցիլ նիւթն ունի մէջը, որմէ բաւական չափ մ'որ առնուի՛ նաեւ առողջին այլեւայլ կազմանատարբերն, թեւեւ սովորական արիւնանիւթը կամ անոր մերձակայ բնութիւնը կը փոխեցնէ, եւ ասով յառաջ կու գայ անեղն եւ այն նորանշան արտունայնաց գումարը: Այսուցեայն ունեցողին համար կը բաւէ նաեւ շատ քիչ քանակութիւն մը՝ որով տեղեր, այսինքն հոն՝ ուր բոյն դրած կը սերին այսուցեայնիւթը եւ իրենց շտի՛մացընելն այն փոփոխեցիլ նիւթն թէ փտեալ արդեւորութեան եւ, բնութիւններու առաւել կամ սովորական ընդարձակ փտութիւնն յառաջ բերուի, որուն կը հետեւին ասոր հետ կապուած երեւոյթները բովանդակ դործարանին համար: Առ այժմ այսպէս կրնանք առանց բովանդակութեան մեկնել այն յատուկ ազգացունութիւնը, զոր գեղցի կազմութիւնը կը բերէ՝ այսուցեայն ունեցող կազմանին վրայ, երբ որոշեալ շափով արուի, նաեւ մեկնել այն պարագային որ կարելի է այս շափն զարմանալի արագութեամբ աճեցընել, եւ նաեւ Գեղեցիկ ըստ մասին միայն յայտը հանգամանաց մէջ յայտնադն ունեցած բռնիւնը պրոթոպլազմը:

